

פרופסור יהודה ניני - יש נביא בעירו

דני בר-מעוז

יהודה ניני הסתלק לבית עולמו לפני כשנה – ב-23 למאי 2020. רבות נכתב על אודותיו,¹ אך במאמר זה, כאחד מתלמידיו המובהקים ומבאי ביתו, אני מבקש לעמוד על טיבו של האיש, בעל האישיות המורכבת, שנטל על עצמו להיות נביא בעירו, נביא במובן של מוכיח בשער.² עוד אדרש לאניגמה המעניינת הכיצד היסטוריון כה מלומד ורהוט מיעט לכתוב? שלא כמנהג החוקרים האקדמאים המרבים לפרסם מאמרים, יהודה חיבר ארבעה ספרים וכתב כמה עשרות בודדות של מאמרים - ותו-לא.

ארבע רוחות נשבו בעולמו האקדמי של יהודה: רוח ההיסטוריון, רוח הפילוסוף, רוח האינטלקטואל ורוחו של תלמיד חכם שמילא כרסו במחשבת ישראל על כל ענפיה. ניכר בעליל שארבע רוחות אלו הטביעו היטב את חותמן על הגיגיו ועל כתיבתו הפיוטית.

הדורות האחרונים זימנו לנו חוקרים רבים וחרוצים העוסקים ביהדות תימן, אך מעטים הם אלה שניחנו ביכולת לפרוץ מדל"ת אמותיהם, ולחבוק בכתיבתם את העולם הגדול והאין-סופי הסובב את נושא עבודתם. ככלות הכול, העיסוק בהיסטוריה הינו בתחום מדעי הרוח – ודרך הרוח מי ידע? ברם, לשם כך לא די להתהדר בכובעו של ההיסטוריון, דרוש החוקר האינטלקטואל שהצליח לחצות את השדה שלו, לעזוב את הווקטורים המוכרים בשדה שבו הוא פועל מתוך שגרה ולשוטט בשדות אחרים. החוקר האינטלקטואל הינו "טיפוס של משוטט, מאבחן ומתריס, המצטיין ברוחב ידיעותיו על ההיסטוריה העולמית בכללותה.³ ואולי מעל לכל, נחוץ האופי של הפילוסוף היודע להתפלמס, לקרוא תיגר על המוסכמות ולחרוש תלמים חדשים בשדה המחקר. יהודה ניחן בכל אלה, וביותר. דומה, כי כאשר נחה עליו הרוח, הוא קרא דרור לפייטן החבוי בו וכתיבתו היא כשירה מתנגנת ומסתלסלת - מעשה אהבים עם השפה העברית ובעיקר עם שפת הקודש. כתלמיד חכם יהודה לא היה "סיני" אלא "עוקר הרים". מונחים אלה מקורם בתלמוד שדן בשני סוגים של תלמידי חכמים: "סיני" הוא אותו תלמוד חכם המצטיין בידע רב, בדומה לר' אליעזר בן הורקנוס שתואר "כבור סוד שאינו מאבד טיפה", בעוד ש"עוקר הרים" הוא כינוי לבעל יכולת שכלית גבוהה, חריף שכל ובעל יכולת פלפול - ויהודה היה כזה.⁴

לעתים מתקבל הרושם שמידת הביקורת הנוקבת, המאפיינת את מאמריו, כמו את הרצאותיו, באה כדי להתסיס את הקורא או השומע, ולאתגר אותו עם דרך חשיבה אחרת החורגת מדרך המלך. "ההיפכא מסתברא" הפכה אצל יהודה למתודה, לטבע

שני בכתיבתו, ודומה שהיא באה בכוונת מכוון לטלטל את הקורא מאזור הנוחות שבו הוא מצוי, ולכפות עליו התבוננות אחרת על המציאות ההיסטורית. דוגמה מאלפת לטיב הביקורת המתריסה של יהודה מזומנת לקורא הסקרן במאמר קצרצר שהוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה - "לשאלת חקר ההיסטוריה של יהודי תימן" -- מעין מפת דרכים לחוקר יהדות תימן. במסה זו מוכיח יהודה את אותם חוקרים הלוקים בפראזה לשונית ובדעות מגובשות מראש. הוא מלין על שהם אינם מצוידים בשיטות מחקר, ולא הרגילו עצמם לבדוק את התעודות שתחת ידיהם - לא בשיטת המחקר ההיסטורי-פילולוגי ולא בכלים של ההיסטוריה החברתית. עוד הוא ממליץ לעמיתיו החוקרים להתרחק מן הפרזיאולוגיה הלשונית, ולחדול מלהפליג באמירות חבוטות שבינן לבין מה שאירע - המרחק רב. ומעל לכל, יהודה מציע לחוקרים לתת לספק לנקר במוחם, מאחר והאמת המהותית והשלמה היא לעולם נעדרת!⁵

עוד על התגובה הפבלובית-משהו שאפיינה אותו לבקר, להתריס, לחשוב "מחוץ לקופסה" יש ללמוד מדבריה של אסתר מוצ'בסקי-שנפר שאצרה את התערוכה "יהודי תימן - אלפיים שנות תרבות ומסורת" בשנת 2000 במוזאון ישראל.⁶ יהודה שביקר שוב ושוב בתערוכה אמר לאסתר שרק "לא תימנייה", כמוה, יכלה להקים תערוכה באופן הזה. דומני שחוות דעתו זו מלמדת יותר מכול על גישתו המתריסה נגד דעות שונות הרווחות בהבנת יהדות תימן.⁷ יהודה הבין שעל מנת לראות את המציאות חובה על החוקר להיות חף מאתנוצנטריות, להשתחרר, כדברי שנהב שהובאו לעיל, מהווקטורים המוכרים לו בשדה בו הוא פועל ולהתבונן על הנעשה מבחוץ. יהודה השכיל לעשות זאת פעם אחר פעם מכיוון שביודעין הוא לא כלא עצמו, כרבים אחרים, בדלת אמותיו של המחקר היהודי-תימני אלא נשאב לתרבות העולם הגדול ומשם הוא בחן את יהדות תימן בראייה ביקורתית ומחמירה. "הם לא נחמדים", ירה יהודה כמו מן המותן לעיתונאית שבאה לראיין אותו, בכוונתו את דבריו ליהודי שארית הפלטה מתימן שעלו לארץ משנות התשעים של המאה הקודמת ואילך. בעוד כמעט כולם התפעלו מהעולים האחרונים שעזבו את גולת תימן יהודה דן אותם ברותחין על עצלנותם.⁸

את אחת מהרצאותיו הוא פתח בקביעה הקטגורית ש"יהודי תימן לא המציאו דבר בעל חשיבות היסטורית-תרבותית עליונה. לא צמח שם רמב"ם, לא רש"י ואף לא רבי יוסף קארו". חלק מהקהל, תימני ברובו, הופתע והשמיע קולות מחאה. כאשר שאלה אותו אסתר מוצ'בסקי-שנפר לאחר ההרצאה מדוע לא הזכיר את דבקתם מעוררת ההשתאות של יהודי תימן למצוות הדת ששרדה אלפיים שנה? הוא הסכים איתה, אך בו בזמן אמר: "רציתי לתת להם סיבה לחשוב על דברים חשובים ומוערכים בתרבותם, ואת זה אפשר לעשות רק על ידי זעזוע".⁹

אילו נשאלתי על השיעור החשוב ביותר שלמדתי מפי יהודה הייתי מצביע מבלי להסס על רעיון "האמת הנעדרת". רק אינטלקטואל כמותו, המשוטט במרחבי הספרות העולמית, גרם לי להתוודע לסופר הספרדי חורחה סמפרון, שנעצר על ידי הגסטפו ב-1943 ונשלח למחנה הריכוז בוכנוואלד. חורחה שחוה את אימת המלחמה כתב בנושא:

אני מניח שיהיו המון עדויות... ערכן יהיה כערך נקודת-ראותו של העד, כמידת חריפותו, כושר התבוננותו... וחופ מזה יהיו תעודות... אחר-כך, ההיסטוריונים ילקטו, ירכזו. ינתחו גם את העדויות וגם את התעודות: ויבנו על סמך זה יצירות מלומדות... הכול ייאמר בהן, ישתמר... הכול יהיה אמיתי... רק האמת המהותית תיעדר, אמת ששום שחזור היסטורי לא יוכל להשיג, מושלם ומקיף ככל שיהיה...¹⁰

יהודה עשה שימוש בהבנת טיבה המתעתע והחמקמק של האמת כפי שנוסחה על ידי הסופר הספרדי והשתמש בה באחד ממאמריו. אני החרתי החזקתי אחריו ואף הענקתי לאחד מספריי את הכותרת "האמת הנעדרת". עשיתי זאת לאחר שעמדתי על אמיתות רופפות רבות המעוותות את המציאות כפי שהצטיירה בעיניי מתוך תעודות היסטוריות שעסקו בנושא מחקרי.¹¹ ההבנה הזו העניקה מן הסתם ליהודה את אמונתו בצדקת דרכו המתפלמסת שבה הציע פעמים אין ספור לראות את פני הדברים באופן שונה ממה שסברו אחרים. זאת ועוד, גם אם בתוך תוכו הוא לא היה משוכנע בטיעונו, הוא ידע גם ידע, או לפחות קיווה, שדבריו יאתגרו את השומעים ויגרמו להם לבחון את פסיקותיהם – בבחינת היפכא מסתברא.

ומכאן לסוגית מיעוט כתיבתו המחקרית. רבים מכותבי העיתים של יהדות תימן מציינים לא-אחת מתוך כוונה להמעיט בערכו של יהודה ניני, על שמיעט לכתוב. ואני, באחת משיחות סלון רבות שחלקנו יחד אתגרתיו אותו בשאלה: "מדוע זיכית אותנו במחקרים כה מעטים?" והוא השיב לי מיניה וביה: "כי אני עצלן". כאשר נפרדנו לשלום, נתתי דעתי על גילוי הלב של האיש, ונזכרתי בגילוי הלב של פרופ' ריכארד וילשטאטר, חתן פרס נובל לכימיה, שנכח ב-1934 בחנוכת "מכון זיו" למדע, שעם השנים יצמח ויהפוך למכון ויצמן. המדען היהודי-גרמני הציע לקהל שומעיו: "אל תרבו בכתביה, הייתי מוכן להחליף מאה ממחקריי בעבודה אחת מסוימת של חיים ויצמן". אמר ולא פירט. הדעת נותנת שהתכוון למחקרו פורץ הדרך של חיים ויצמן שגילה כיצד להפיק אצטון מצמחים, תגלית שסייעה לבריטניה במלחמת העולם השנייה לייצר תחליף לאבק שרפה שהתדלדל ממאגרי הצי הבריטי.¹²

מחקריו של יהודה ניני היו אכן מועטים מהמצופה מחוקר במעלתו, אך הצטיינו באיכות, שאין רבים כדוגמתם. מיעוט ספריו מזכיר לנו בהכרח את דברי החכם באדם שכתב: "בני הזהר, עשות ספרים הרבה" (קהלת יב, יב). מכל מקום, ספריו המעטים הם ספרי מופת המסבירים עמקות מחקרית מהי. כזה הוא המחקר פורץ הדרך שעשה בראשית דרכו "תימן וציון"¹³, המהווה מפת דרכים לכל חוקר המבקש לכתוב דבר-מה על יהודי תימן במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. כזה הוא גם ספרו על תימני כינרת, "ההיית או חלמתי חלום"¹⁴ מיניאטורה היסטורית של מסכת היחסים בין היישוב לעולי תימן, שבו הוא בא חשבון עם האבות המיישבים – העוקרים, ועם צאצאיהם – מכחישי סיפור העקירה. יהודה סרק אותם במסרקות של ברזל על שייגעו לקבץ נרטיב העושה חסד עם מעשה הגירוש, ובתוך כך הדחיקו לשוליים את מעשה העוול שנעשה לתימנים. יהודה ידע לרקום את הפרטים למארג מחקרי שלם, ואולי מושלם, הכתוב בלשון חכמים שאיננה שכיחה במחוזותינו. את הפלפול התלמודי, שהיה ללחם חוקו, הוא שיקע כמעט בהיסח הדעת בכתיבתו.

אילו היה בנמצא בית ספר למחקר, כפי שקיים למשל באמ"ן מחקר, חובה היה ללמד בו את המתודה המחקרית שנקט בה יהודה במאמרו "כתב חסות ליהודים המיוחס לנביא מחמד"¹⁵. לצד בקיאות מופלגת בשפה הערבית בכלל ובערבית-יהודית בפרט, הוא מפגין את כישרון הפולמוס והביקורת. כך הוא נהג עם החיים וכך עם המתים: אותם יהודים שחיו וכתבו בזמן המאורעות וזה מכבר הסתלקו לבית עולמם. את ממצאיהם של חוקרים בעלי שם כש"ד גויטיין [מורו ורבו של יהודה], יוסף ריבלין, יוסף ברסלבסקי ויהודה רצהבי, הוא שם תחת זכוכית מגדלת ודן אותם, לפי הנדרש, לכף חובה או לכף זכות כאשר טיעוניהם מיוסדים על אדני פז. גם הקורא שאינו מצוי בנושא המחקר, יופתע מהניסוח, מהאסמכתאות, מהדקדקנות ומרוחב הידיעה ההופכות מאמר חד-גוני, לכאורה, ליצירה מחקרית תוססת ומאתגרת את המחשבה. יש לומר, שלא אחת, נוהג יהודה כמנהגו של רש"י, ובהגיעו למבוי סתום שבו האמת נסתרה ממנו, אין הוא נמנע מלומר: "לא ידעתי".

ובחזרה לעניין העצלנות המוצהרת שטרדה את מנוחתו. הריני מעז לפסוק, כי אין עצלות במי שחי שנים רבות חיים כפולים: פרופסור באקדמיה ואיש צללים בשירות המוסד בלילה. אין עצלות במי שחנך עשרות רבות של דוקטורנטים ובה בעת פעל כסוכן חרש, לעיתים בזהות בדוייה בארץ אויב, ובנסיבות שהשתיקה יפה להן.

כמי שהסתופף שעות רבות בחדר הספרייה של יהודה, והפליג עמו בשיחות עמוקות מניינים אני יכול להעיד, שלא התקיים בו הפסוק: "הדלת תסוב על צירה ועצל על מיטתו" (משלי כו, יד). יהודה היה בעולמו הרוחני איש ספר במלוא מובן המילה.

אין עצלות במי שטרם בנעוריו לקרוא את האיליאדה היוונית, ובה בעת גם את "רחובות הנהר: ספר האיליות והכח" של אורי צבי גרינברג.¹⁶ אין עצלות במי שבבגרותו מילא כרסו בתלמוד ובמיטב מחשבת ישראל ובו בזמן התעמק במיטב הספרות והשירה העברית והעולמית. אין עצלות במי שגילה עניין בהווארד פאסט האמריקאי; בחורחה סמפרון הספרדי; בחיים לנסקי המשורר העברי; ובתיאודור רייק האוסטרי-יהודי, מבכירי תלמידיו של זיגמונד פרויד וממשיכי דרכו, שכתב על מהותה של תקיעת השופר מהבחינה הפסיכואנליטית והאנתרופולוגית – ואלו הן רק דוגמות ספורות שבכוחן להדגים את טיב ואת עושר מדף הספרים שלו.

יהודה "העצלן" לא רק קרא את מה שרבים מאיתנו לא קראו, אלא גם ידע לשזור את שלמד בשיחותיו, במסותיו ובהרצאותיו. לא פעם שמעתי אותו עורך בהרצאתו אנלוגיה מעניינת בין קורות יהודי תימן לבין קורותיה של חברה אנושית אחרת בקצה האחר של כדור הארץ. אין פלא אם כך, שהכתבת הצבאית, כרמלה מנשה, תלמידתו של יהודה, לא חסכה את שבחיה ממנו, והכתירה אותו כ"אחד המורים המבריקים, החכמים, המשכילים, הנאורים והאינטלקטואלים שהיו לי באוניברסיטת תל-אביב".¹⁷

-
1. ראו את אסופת המאמרים לכבוד פרופ' יהודה ניני ז"ל שהתפרסמה בכתב העת תהודה, גיליון 40 – תשפ"א, בעריכת אדם בן נון.
  2. רוב דברי הנביאים בתנ"ך עוסקים בתוכחה ולא בראיית הנולד, אך גם בבואם לנבא ולהתריע על העתיד המתרגש לבוא הם אינם עושים זאת בשליחות האל אלא מתוקף הבנתם המופלגת את האלוהות. בעניין זה ראו: יוסף קאפח (עורך), מורה הנבוכים חלק שני, ירושלים תשל"ז, עמ' רלט-רמו.
  3. להגדרת האינטלקטואל, ראו: יהודה שנהב, "בגידת האינטלקטואלים", באתר "הקשת הדמוקרטית המזרחית", אפריל 2002.
  4. תלמוד בבלי, מסכת הוריות, דף י"ד, עמוד א'. וגם: מסכת ברכות, פרק ט'.
  5. יהודה ניני, "לשאלת חקר ההיסטוריה של יהודי תימן", תהודה, גיליון 23, תשס"ד-תשס"ו, עמ' 11-13.
  6. אסתר מוצ'בסקי-שנפר היא אוצרת בכירה אמריטה באגף לאומנות ותרבות במוזיאון ישראל. כיום היא יועצת אוצרותית ב"מרכז מורשת יהדות תימן וקהילות ישראל".
  7. מוצ'בסקי, בתוך: תהודה, גיליון 40 – תשפ"א, עמ' 336.
  8. כך שמעתי מפי תלמידתו, ד"ר רוני באום.
  9. מוצ'בסקי, בתוך: תהודה, גיליון 40 – תשפ"א, עמ' 337.
  10. חורחה סמפרון, הכתיבה או החיים, (תרגום: עידו בסוק), הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ' 116.
  11. המחקר עסק בשארית הפלטה בתימן, אותם מאות יהודים שקפאו על שמריהם ונתרו בגלותם לאחר עליית "מרבד הקסמים" בשנותיה הראשונות של המדינה. ראו בעניין זה: בר-מעוז דני, האמת הנעדרת: שארית הפליטה בתימן 1962-2017, בהוצאת "אעלה בתמר", רחובות תשע"ה.

12. דני בר-מעוז (עורך), קול יהודה – יהודי תימן: לקט מאמרים מפרי עטו של פרופ' יהודה ניני, בהוצאת "אעלה בתמר", רחובות תשע"ט, עמ' 10.
13. הספר על בסיס הדיסרטציה לקבלת תואר דוקטור. ראוי: יהודה ניני, תימן וציון – הרקע המדיני, החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן, תל-אביב תשמ"ב.
14. יהודה ניני, ההיית או חלמתי חלום: תימני כנרת – פרשת התיישבותם ועקירתם תרע"ב-תר"ץ, 1912-1930, תל-אביב 1996.
15. יהודה ניני, "כתב חסות ליהודים המיוחס לנביא מחמד", בתוך: יששכר בן-עמי ויוסף דן (עורכים), מחקרים באגדה ובפולקלור יהודי, ז, ירושלים תשמ"ג, עמ' קנז-קצו.
16. יהודה ניני, "זכרונות ילדות", בתוך: שלום סרי וישראל קיסר (עורכים), בהוצאת "אעלה בתמר", 2005, עמ' 437-440.
17. את הדברים כתבה כרמלה בפייסבוק של יהודה ניני לאחר מותו.